

Kringloop landbouw tot wasdom brengen

Leiden, ondernemen en leren in gebieden

Een groep van 12 initiatiefrijke spelers en ondernemers in de landbouw kwam op uitnodiging van het ministerie van LNV eind 2020 en begin 2021 regelmatig bijeen om van gedachten te wisselen over leiderschap voor de nieuwe koers van de landbouw en gebiedsgericht ondernemen. De deelnemers¹ leverden de inspiratie, de feedback en de praktische bouwstenen voor dit pamflet.²

Kringlooplandbouw als ontwikkelrichting staat inmiddels op het netvlies³ van veel boeren; ook bij de overheid, het ministerie van LNV en in toenemende mate provincies, en grote marktpartijen. Na het benoemen van de koers en de principes, komt nu de verdere uitwerking in de praktijk. Niet alleen de praktijk op de agrarische bedrijven, de kennis en kunde van de primaire ondernemers, maar ook die van de beleidsmedewerkers, kenniswerkers, ketenpartijen en dienstverlenende bedrijven en instellingen. Allen hebben hun werk te doen om de nieuwe, maatschappelijk gewenste landbouw, ook echt tot wasdom te brengen.

Die praktijk is weerbarstig. Goede initiatieven uit de sector hebben behoefte aan een overheid die niet van bovenaf en tegenover hen reageert, maar een overheid die meedenkt over handelingsperspectief. Veel initiatiefnemers van nieuwe ideeën en praktijken ervaren tegenspel van de huidige beleidspraktijk; een ‘bouwwerk’ van opvattingen, spelregels en instituties waar decennia aan gewerkt is vanuit een ander denken. Bij het in praktijk gaan brengen van een nieuwe vorm van landbouw hebben boeren te maken met achterblijvende spelregels, starre financieringscondities, perverse prijsprikkels en onaantastbare gewoontes en overtuigingen⁴.

1. Beleid en uitvoering hebben elkaar nodig. Maar op dit moment belemmeren algemene (generieke) kaders, institutionele rol- en taakverdelingen en taaiere procedures de kruisbestuiving tussen de *makers van producten* en de *makers van beleid*.
2. Veel transitie initiatieven worden niet/weinig benut voor de collectieve voortgang. Te vaak horen initiatiefrijke boeren: “Uw initiatief draagt aanwijsbaar bij aan alle veranderdoelen, maar het past niet in de subsidievoorwaarden, dus wij wijzen het af”.
3. De goede wil is er bij velen, boeren, ketens, beleidsmakers, onderzoekers en vele anderen. Wat te doen? Er is een nieuw handelingsperspectief nodig voor de boer, de ketenpartner en de beleidsmaker.

¹ Contactpersoon LNV: Janneke Blijdorp.

² Tekst: Origame BV - Cees Anton de Vries en Rembrandt Zegers. Maarn, 14 mei 2021. Email: info@origame.eu. Schrijvers zijn zo dicht mogelijk bij de inhoud van de gesprekken gebleven, maar ze zijn zelf verantwoordelijk voor de tekst.

³ <https://www.platformkringlooplandbouw.nl>

⁴ Traditionele boeren krijgen steeds meer te maken met initiatieven van grote spelers die op deelgebieden duurzaamheid initiëren en medewerking verwachten van boeren. Zo wordt mest als grondstof gezien voor grootschalige mestvergisters. Of nieuwe boeren niet geworteld in enige traditie en zonder enige binding met een gebied, kopen grond en beginnen voedselbos initiatieven, burgercoöperatieven worden herenboeren etc. Zij pakken (markt)kansen en laten “de gewone” boeren achter.

4. Wanneer de boer, de ketenpartner, beleidsmaker e.a. elkaar in de praktijk kunnen ontmoeten en gaan versterken, zal het ondernemen in de gebieden groeien⁵.

Boeren hernemen hun rol. De boer die nu opstaat en tegen de stroom in, op eigen erf en land, in de ketens en met de omgeving meervoudige waarden realiseert, verdient ondersteuning. Het slagen van dit nieuwe boeren leiderschap is van groot maatschappelijk belang⁶. En de urgentie is groot.

5. Honderd jaar mechanisatie, rationalisatie en schaalvergroting in de landbouw hebben gezorgd voor een enorme groei van de opbrengsten en productiviteit, met meer dan evenredige verlaging van de voedselprijzen voor de consument. Maar de maatschappelijke prijs is hoog en die wordt betaald door de bodem, de natuur, de bevolking in arme gebieden elders, toekomstige generaties en een deel van de boerengezinnen hier.
6. Voor de boeren is veel verloren gegaan: (de) vrije handelingsruimte op en om het erf; (de) positie in de toeleverende en afnemende ketens, waaronder de eigen coöperaties; hun kennis van de bodem en de natuurlijke systemen. Dat is de boer overkomen. Dat heeft de boer ook laten gebeuren.
7. Het (schijnbaar) hoog presterende landbouwsysteem is losgeraakt van het sociale, het economische⁷ en het natuurlijke systeem waaruit het is ontstaan. Veel agrarische ondernemers ervaren dat ze gevangen zijn komen te zitten tussen overheid, maatschappij en markt, met steeds kleinere marges en steeds meer kritiek en afkeuring.
8. Zolang de boer speelbal is van de belangen⁸ en het directief van anderen, blijven veranderingen cosmetisch. De boer dient weer hoeder van gebiedskennis te worden en spilfunctionaris in regionale waarde creatie. De boer verbetert stelselmatig de kwaliteit van en het leven in de bodem en het water, zorgt voor goed gebruik van organische stofstromen uit het gebied en aangrenzende steden, en verbindt als voedselproducent natuur en maatschappij⁹.
9. Deze boeren die het initiatief nemen om lokaal kringlopen te sluiten hebben gemeen dat ze de kleine schaal van de biomassa stromen en de eigen percelen koppelen aan de grote opgaven zoals gezondheid, klimaat, biodiversiteit, energie en omgang met schaarse nutriënten. Hun overleven en groei is het overleven en de groei van de maatschappij, onze moderne samenleving, en de natuur. De groei en ontwikkeling van deze vernieuwende boeren is van levensbelang voor de samenleving als geheel. Dat rechtvaardigt waardering, steun, en passende (meer maatwerk gesneden) handelingscondities.

⁵ Als er één ding is wat wordt aangetoond uit de gesprekken in deze groep dan is het dat kringloop landbouw een systeemverandering is waarin landbouw opnieuw wordt gedefinieerd, inclusief de wijze waarop alle stakeholders er moeten staan en hun deel van een nieuwe rol van de landbouw moeten pakken, inclusief de overheid zelf. Dat is omdat het hier niet alleen om een technische wijziging in de bestaande markt gaat, maar om een wijziging waarop het hele systeem op dit moment functioneert. Om kringlooplandbouw te realiseren zijn andere waarden richtinggevend en gaat het om het in de praktijk brengen van deze waarden en uitgangspunten t.o.v. het huidige systeem. Op dit moment blijven (teveel) niet boeren stakeholders en spelbepalers hierin achter. Boeren krijgen daarmee geen invloed in/op het mede vormgeven van de nieuwe spelregels en of het mede vormgeven van nieuwe vormen van ondersteuning of samenwerking die daarbij hoort. Kringlooplandbouw is een andere landbouw, en vergt andere 'spelvormen' waarin alle spelers zich anders tot elkaar verhouden en moeten gedragen. Boeren die dit snappen kunnen op dit moment te weinig invloed uitoefenen om ervoor te zorgen dat de ombuiging een gezamenlijke uitdaging is van alle stakeholders.

⁶ Veel boeren willen kringloop landbouw niet omdat een overheid dat zegt, nee zij willen kringloop landbouw omdat ze inzien dat het de enige manier is om in de toekomst landbouw te kunnen blijven bedrijven. Daarbij is elk bedrijf en elke regio uniek in wat mogelijk en gewenst is om kringlooplandbouw uitgangspunten in de praktijk te brengen. Het is dat vakmanschap dat ruimte vraagt om zich opnieuw te kunnen ontwikkelen. Daarnaast is net zo goed nieuw vakmanschap in de ketens en instituties, waaronder de overheid, nodig om kringloop landbouw te ontwikkelen.

⁷ 'Economisch' hier ook refererend aan de financieel economische praktijk en korte termijn denken die volstrekt de overhand heeft genomen alsof de productiviteitsgroei van levende systemen oneindig is en alsof je alle risico's van levende systemen 100% in de hand hebt.

⁸ Naast belangen ook: verwachtingen over de beheersbaarheid van levende systemen, m.a.w. de maatschappij als geheel is doorgeschoten in groei denken en is eenzijdig accent gaan leggen op financiële waarden en rendement als doel i.p.v. als middel.

⁹ Maar dit is niet een eenzijdige roep om de boer te redden. Het is een manifest over het realiseren van een omslag naar een andere landbouw

10. De boer wordt weer maatschappelijk ondernemer op eigen erf en land en ontwikkelt oplossingen voor de grote collectieve opgaven van dit moment. Buiten het eigen land kan de boer soms veranderingen initiëren, maar dikwijls zijn het ook juist anderen die dan het voortouw dienen te nemen. Er ontstaat nieuw samenspel.

De boeren zijn onderdeel van meerdere kleinere en grotere kringlopen waarin bedrijven en regionale gemeenschappen (weer) nieuwe zeggenschap en verantwoordelijkheid nemen. Deze partners in de gebieden en productieketens kunnen succesvol zijn als ze vanuit kortere lijnen kunnen werken en vanuit de unieke situatie en kwaliteiten van hun gebied. Dat stelt ze in staat gezond en hoge kwaliteit voedsel te maken en tegelijk met sociale-, ecologische en economische meerwaarde bij te dragen aan een gezondere leefomgeving.

11. De boer die de relatie met zijn eigen bodem- en watersysteem herstelt opent nieuwe ruimte (mogelijkheden) voor collega's, leveranciers en afnemers. Hier kunnen ze laten zien hoe ze bijdragen aan het gezond landbouw-voedselsysteem.
12. De partners in de productieprocessen verbinden zich met de gezond makende ontwikkeling van het gebied. Elk gebied is uniek en doorloopt een eigen uniek transitie pad. Mede-eigenaarschap ontstaat plek na plek, bedrijf na bedrijf, stap voor stap, product na product.
13. Met elkaar maken de partijen gebieds-eigen keuzes in de dilemma's tussen de *ontwortelingen afbouwen* van het industriële systeem en haar prikkels en de *worteling* en de opbouw van de eigen gebiedsprocessen en identiteit.
14. 'Het gebied' biedt aan de makers van beleid (beleidsmakers en kenniswerkers) en de makers van voedsel (boeren en ketenpartners) de mogelijkheid gedeelde ervaringen op te doen. Dat is een voorwaarde om rolwisseling toe te passen door over te steken en te schakelen. Op die manier maken de betrokkenen 'vanuit het midden' samen een effectieve transitiepraktijk met nieuwe taal, nieuwe producten en nieuwe kansen.
15. De netwerken van ondernemende partijen in het gebied vormen het alternatief voor de '*race to the bottom*' van de industrialisering en de globalisering. De meervoudige processen in de regio maken waarde in onderlinge afhankelijkheden die in de tijd steeds verder verrijken en verdiepen.

De boer opent op het eigen land het pad weg uit de gegroeide praktijk van uitputting, emissies en aantasting naar de nieuwe herstellende en regeneratieve praktijk. Naast de oude bekende producten, prijzen en verhoudingen, ontstaan nieuwe producten, geënt op nieuwe waarden en nieuwe combinaties van partijen, nieuwe vragen en nieuw aanbod. Daarbij wordt nieuwe kennis over het gebied, (oude) bodemkennis, de nieuwe economie en nieuwe samenwerkingskennis gecreëerd. De overheid creëert de condities om dat wat niet bijdraagt af te leren en om dat wat wel bijdraagt aan te leren.

16. Niet alles is overal en altijd hetzelfde. Elk gebied is anders;
 - met eigen kenmerken (bodem- en watersysteem, identiteit, kracht, beperkingen)
 - ontstaan vanuit de eigen geschiedenis, bewegend naar de eigen beste toekomst
 - met unieke spelers en relaties.

De overheid heeft de specifieke kwaliteit van het gebied nodig om de maatschappelijke opgaven aan te kunnen. *One size fits all* helpt daarbij niet meer. De overheid gaat daarom naast het standaardiseren en uniformeren ook verschil en maatwerk waarderen en versterken.

17. De overheid verandert zelf. Het beperken van schade door uitputting, vervuiling en aantasting blijft een belangrijke kerntaak. Maar daarnaast komt nu de nieuwe kerntaak: het creëren van condities voor herstel¹⁰.
18. Presentie wordt belangrijk. Om hun werk goed te doen zijn beleidsmakers aanwezig in de opgaven en dus in de gebieden. In het landelijk gebied, in de gebieden doen boeren, ketenpartners en beleidsmakers levende kennis op hoe de plaatselijke omstandigheden het best ingezet kunnen worden om gezond voedsel in een gezonde omgeving te produceren. De gedeelde ervaring is daarbij het startpunt.
19. De overheid helpt alle partijen om te schakelen tussen *inzoomen* in het gebied en *uitzoomen* voor zicht over de gebieden heen. Juist de afwisseling van *inzoomen* en *uitzoomen* maakt zichtbaar 'wat dit gebied bijzonder maakt' en 'wat overal relevant is' (systeemthema's).
20. Het compromis is niet de drijvende kracht achter verandering. Elke regio waar partijen samen 'hun beste eigen toekomst' verwoorden/benoemen mobiliseert focus, samenhang en betrokkenheid. Daarom is de rol van de overheid het uitnodigen en stimuleren van gebieden om het beste uit zichzelf te halen.
21. De overheid stimuleert nieuw vakmanschap: van boeren, van ketenpartners en van beleidsmakers die excelleren in de gebiedsgerichte praktijk.
22. De overheid ziet ook toe op (of is verantwoordelijk voor) het vormen van nieuwe governance en structuraanpassingen (deels) op aangeven van de praktijk.

De boeren die afgelopen maanden hebben deelgenomen aan het gesprek zijn mensen die hun nek uitsteken; mensen die pionieren en niet bang zijn om in de wind te staan. Een transitie openen is een eenzame en ook kwetsbare activiteit. Dat komt vooral omdat gedeelde referenties ontbreken en de weerstand van het 'oude systeem om hen heen' nog erg sterk is. De gedeelde referenties zijn nodig om elkaar zo nu en dan te helpen en om te checken of partijen aan dezelfde doelen werken. Maar die gedeelde referenties moeten juist *gemaakt* worden. Het is de kunst om de gedeelde referenties tegelijk heel specifiek *en* zeer algemeen toegankelijk te maken. Gefocust en uitnodigend. Dat is de taak van helpers die een - wat we noemen - tussenruimte creëren waarin kringlooplandbouw niet alleen een beleidsterm is, maar een gedeelde ambitie en praktijk wordt van de beoefenaren in en stakeholders van een gebied zelf.

23. Veel initiatieven voeden de verandering. Om er enkele te noemen: Wijland, Boer en natuur, Transitiecoalitie, Aardpeer, IBP Vitaal Platteland, Verrijkende Landbouw, Oogst voor morgen, Heerenboeren, Rechtstreekx, Voedsel families, Koolstof- en bodemboeren. Koplopers en pilotprojecten inspireren en zijn daarom belangrijk. Maar ze zijn te vaak weinig effectief in het omvormen en wenden van de gangbare praktijk. De kracht ontstaat wanneer de 'gewone' collega's, de 'gewone' ondernemers, de 'gewone' beleidsmakers samen het nieuwe normaal gaan maken;
 - gebaseerd op gedeelde ervaring en onderlinge afhankelijkheden,
 - opgebouwd met de verhalen 'van hier' (de gebieden)
24. Bij het ene initiatief is de ene aanpak effectiever bij het andere initiatief de andere aanpak. De ene speler zweert bij methode A, de ander bij methode B. Wanneer de methode bepalend wordt voor wie er mee doen, dan is het einde inzicht. De crux is immers dat elk gebied anders is en dat elk gebied uiteindelijk een passende en effectieve eigen werkstijl ontwikkelt.
25. Vanuit pilots en andere innovatie initiatieven komt het signaal dat hun subsidies worden gekoppeld aan specifieke prestaties en producten binnen een bepaalde termijn. Juist dat belemmert deze

¹⁰ Het probleem is dat de overheid dat op dit moment niet doet en niet kan. Deels omdat haar taak/ rol opvatting en inrichting om grip te houden op de uitvoering niet strookt met wat er in deze transitie nodig is. Wat nodig is wordt steeds duidelijker. Maar de overheid moet echt leren faciliteren vanuit kaders waardoor de stakeholders / ketenpartijen het kunnen doen, inclusief het aangeven welke spelregels nodig zijn. Tegelijk moeten de ketenpartners / stakeholders de gelegenheid krijgen de bottlenecks en belemmeringen aan te geven.

initiatieven om in het eigen gebied een effectieve doorwerking te bewerkstelligen. Veel energie gaat daarmee immers uit naar 'het voldoen aan de subsidievoorwaarden', hetgeen ten koste gaat van de focus op de mensen en de opgaven in het gebied en de uitwisseling van leerervaringen met partijen elders.

26. In de ene regio zijn ateliers succesvol, in de andere maakt men een innovatiehuis of een sociëteit. De vormen zijn eindeloos: huiskamer van de streek, living lab, kraamkamer, innovatie lab, versnellingshuis, Low Tech Campus enz. En het instrumentarium bestrijkt een breed spectrum: Theory U, Design Thinking, kunstestafettes, jongeren tafels, klassiek onderzoek, Regiotour, Doorbraak karavaan, Gebiedskamer, Groene Cirkels, Gebiedscoaches, Versnellingshuizen etc. Belangrijk is dat elke vorm blijft ademen en geen doel (instituut) op zich wordt. Belangrijk is ook dat hier steeds ook de moeilijke systeemvragen gesteld kunnen worden en dat men deze ook echt gezamenlijk aangaat. Daarmee hebben al deze plekken wel iets met elkaar gemeen namelijk dat het Tussenruimtes zijn. Het op deze manier benoemen van dit werk verheldert de rol van deze 'plekken van ontwikkeling'. Ze verdienen allemaal eenzelfde onder-label: 'Tussenruimte'¹¹.
27. Elke Tussenruimte beschikt over een basis budget en maakt vervolgens maximaal gebruik van bestaande programma's en initiatieven. Het basis budget is een overheidsaangelegenheid (Rijk en provincies). Het leren in de Tussenruimten is *open source*, met erkenning en waardering voor de makers.
28. De Tussenruimten kunnen op elk schaalniveau gemaakt worden. Samen vormen ze een organische en beweeglijke nieuwe 'Topsector' met hoogwaardig onderzoek diep in de haarvaten van de lokale systemen en direct tastbare en maatschappelijke meerwaarde en handelingsperspectieven.
29. De Tussenruimten bouwen aan een regionaal curriculum: thematische kennis over de kwaliteiten, de kracht en de kwetsbaarheid van het gebied, de productieve relaties tussen actoren en het onderscheid met gebieden elders. Het regionaal curriculum is een trendbreuk met het stedelijk curriculum dat de laatste decennia dominant is geweest en gekenmerkt wordt door algemeen geldendheid en theoretisch optimaliseren.

Samenvattend.

De maatschappelijke urgentie van kringlooplandbouw is succesvol naarmate de betrokkenen een handelingsperspectief krijgen en maken: de boer weer als kenner van bodem en klimaat en vormgever van productieve kringlopen; de ketenpartners en stakeholders in het regionaal gezonde ecosysteem; de overheid als maker van condities voor herstel van gezonde en gezond makende systemen. Alle betrokkenen ervaren dat ze niet 'harder moeten werken in hun oude rol', maar moeten leren in nieuwe rollen en relaties. Dat lukt niet in de lopende processen van de bestaande praktijk. Dat lukt waarschijnlijk beter in Tussenruimten waar partijen gesteund en gestimuleerd worden om waarde te creëren in onderlinge afhankelijkheden. Deze Tussenruimten kunnen vele vormen aannemen maar ze hebben de basiskennissen van regionale kennisontwikkeling gemeen.

¹¹ Het begrip 'Tussenruimte' is door de schrijvers gekozen als vertaling van de roep om een procesconditie en misschien wel een letterlijke ruimte (fysiek en/of digitaal) die lijkt op, maar echt anders is dan een werkplaats, een community of practise, een intervisie of een klankbordgroep.